

Werk

Titel: Herbarium Amboinense, plurimas conplectens arbores, frutices, herbas, plantas ter...

Jahr: 1750

Kollektion: Zoologica

Werk Id: PPN369547365

PURL: <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PID=PPN369547365> | LOG_0183

Terms and Conditions

The Goettingen State and University Library provides access to digitized documents strictly for noncommercial educational, research and private purposes and makes no warranty with regard to their use for other purposes. Some of our collections are protected by copyright. Publication and/or broadcast in any form (including electronic) requires prior written permission from the Goettingen State- and University Library.

Each copy of any part of this document must contain there Terms and Conditions. With the usage of the library's online system to access or download a digitized document you accept the Terms and Conditions.

Reproductions of material on the web site may not be made for or donated to other repositories, nor may be further reproduced without written permission from the Goettingen State- and University Library.

For reproduction requests and permissions, please contact us. If citing materials, please give proper attribution of the source.

Contact

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen
Georg-August-Universität Göttingen
Platz der Göttinger Sieben 1
37073 Göttingen
Germany
Email: gdz@sub.uni-goettingen.de

CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM.

VYF EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

Radix toxicaria. Bacong.

De Spatwortel.

Hic jam tres sese invicem subsequuntur plantæ, quæ pro *Moly Indico* haberi possunt.

Prima & maxima est *Radix toxicaria*, quæ est herba litorea, alte & ample sese extendens, licet verus caudex modo sit sesqui ac binos pedes altus, ac pedem crassus, atque ex multis convolutis, crassis, & albis membranis componitur instar caudicis Musæ.

Inferius hic crassiusculus & rotundus est fere instar *Cepæ*, sed non verum format bulbum. Inferne sub hoc tubere obtusus conspicitur conus, qui primaria radix est, atque ad ejus latera innumeræ crassæ fibrillæ seu chordulæ instar serpentum decurrunt, longe sese in terra extendentes, quæ molles, succosæ, & albæ sunt, sed interne lentum gerunt nervum.

In teneris plantis fere nil conspicitur nisi *Cepaceus* iste bulbosus, cum fibrillis istis crassis in ambitu, sed in vetustis iste conus brachii crassitiem habet, ac parum incurvus est, interne albus, lento refertus succo, & pilosus, qualis & inferior caudicis pars est, quæ externe & interne alba est, & hac fibrosa substantia constat, quæ si masticetur, globum fericeum in ore refert, estque porro succo referta, sed qui nauseosus & amarus est.

Folia more *Tuliparum* locantur, seu uti in *Helleboro albo*, sed multo majora sunt, fere instar *Acinacis*, quæ sese invicem ambiunt, in caudicis summo, tres cum dimidio & quatuor pedes longa, quinque pollices lata, per longitudinem subtilibus nervis pertexta, crassa, & pinguis, sed flaccida, oris æqualibus, & pallide virentis seu flavescens coloris, in medio sulcata, seu potius totum folium canalem refert, & caulis ex iis adfurgit viridis, ultra ulnam altus, digitum crassus, glaber, ex rotundo parum compressus, in ejus summo longam gerens vaginam, quæ sese aperiens decem vel duodecim minores exhibet cauliculos seu petiolos, palmam longos, sese in umbellam extendentes, quorum quivis longam, albicantem, & sulcatam gerit membranam, ejusdem fere longitudinis, ex qua magni excrescunt flores.

Flos ex sex longis, & angustis, albis constat petalis, ample expansis, quæque sese prius deorsum incurvant, ipsorumque extremitates præterea semel bisve incurvatæ sunt. Si hæc petala extendantur, semi pedis longitudinem habent, ac fere semi digitum lata sunt, ipseque flos inferius angustum format tubum, qui viridi incumbit germini, & superius concavus est.

In hoc locantur sex tenuia stamina, inferius alba, ac quodvis suo insidet petalo, sed superius erectum est, ac purpureum, ac quodvis antheram gerit, lutea farina conspersam, primo referentem hamum teli, dein hæc antheræ extensæ trabes referunt supernatantes. Ex tubi centro alterum excrescit rectum filum seu pistillum, reliquis brevius, purpureum penitus, sine tubere. Totus flos sex gerit petala, in hexagono posita, quæ amplum occupant locum, odoris debilis liliacei, sed non admodum grati.

Character seu signatura horum florum consistit primo in sex incurvis staminibus, quæ fracta referunt tela, ac medium in tubo locatum pistillum, illud refert ejaculatorium telum, Malaice *Sompit* dictum, quod *Macassarenses* efflant ex sclopetis teliferis, cujus apex abruptus est, & quod infectum est deleterio isto veneno. Per hanc signaturam seu floris formam primi forte harum insularum incolæ pervenerunt ad notitiam ipsius virtutis & usus.

Ex florum nodis fructus excrescunt, qui omnes fere maturitatem adquirent, magnitudine *Lanforum* vel rotundorum *Prunorum*, vel etiam aliquando instar *Castanearum*. Sunt autem non perfecte rotundi, sed parum obliqui, ita ut hilus non directe sit verticalis, diu externe virentes & glabri, interne repleti carne alba & mucosa, maturi fumeum conquirunt colorem, rugosi sunt, ex rotundo plani, seu casei forma, tumque caro interna est sicca instar *Hepatis*, fordide albens, unicam formans glebam, raro binas vel tres, odoris nauseosi, qualis & tota planta est.

Hier volgen nu drie planten na malkander, dewelke ons voor een *Moly Indicum* verstrekken.

De eerste en grootste is de Spatwortel, zynde een eigentlyk strandgewas, hoog en breed zig uitspreidende, boewel de eigentlyke stam maar anderhalve en twee voeten hoog is, een been dik, en uit veele over malkander gerolde dikke en witte vellen gemaakt, gelyk de *Pissang* stronk.

Beneden loopt dezen stam dikagtig, en rond toe, schier als een *Ajuin*, dog geen regten bol formeerende. Onder aan deze bol zit een stompen kegel, 't welk de hoofdwortel is, en ter zyden loopen ontelbare dikke draden of chordels, als slangen, verre in de aarde zig verspreidende, week, sappig, en wit, dog binnen met een taaje zenuwe.

Aan de jonge planten ziet men schier niets als den *ajuin*-agtigen bol met de dikke vafelingen rondom, maar aan de oude word den voornoemden kegel wel een arm dik, en loopt wat krom, binnen wit, vol taaje sap, en haairig, gelyk ook den onderste stam, buiten en binnen wit, en vol van deze haairige substantie, die in 't kaauwen voorkomt, als of men een klouwe zyde-gaarn in de mond hadde, daar by sappig, en walgelyk bitter.

De bladeren staan op de manier als een *Tulpe*, of als aan den *Helleborus albus*, dog veel grooter, namentlyk als slagfwaardes, malkander omvattende, aan 't bovenste van den stam, vierdehalve en vier voeten lang, vyf duimen breed, in de lengte met subtile zenuwen doortoo-gen, dik, vetagtig, dog slap, met effene kanten, ligt of geel-groen, in de midden met een geute, of veel meer het geheele blad staat als een geut, en schiet een regte gras-groene steel op, ruim een elle hoog, een vinger dik, glad, uit den ronden wat gedrukt, dragende op zyn top een lange scheede of booze, dewelke baar openende vertoont tien of twaalf kleindere steelen, een hand lang, baar in een dolle of kroone verspreidende, ieder draagt een lange wit-agtige of gevoornde booze, schier van dezelve lengte, waar uit werden groote bloemen.

Dezelve bestaat uit ses lange, smalle, en witte blaadjes, die zig wyd opent, en de blaadjes krommen baar eerst neerwaarts, en dan haare einden krullen baar nog een reis of twee. Als men deze blaadjes uittrekt, zoo zyn ze wel een halve voet lang, en schaars een halve vinger breed, makende de bloeme beneden een smallen bals, rustende op een groene knop, boven is een naauwe pyp.

Hier in staan ses dunne draden, beneden wit, en een ieder op zyn blaadje rustende, maar boven opgereg, purperverwig, dragende ieder een nop, met geel meel bestrooit, eerst gelykende de weerbaken van een pyl, daar na uitgerekt dryven ze boven op als balkjes, uit het midden der pypen komt nog een ander regte draad, korter dan de andere, geheel purperverwig, zonder nop. De geheele bloem heeft ses bladeren, regt in een sesboek verdeelt, beslaat een groote plaats, en heeft een slappen lelyagtigen reuk, dog niet zeer aangenaam.

De signatuure dezer bloemen bestaat eerst in de ses krome draden, die gebrooke pylon gelyken, en het middelste draadje in de pypen verbeeld dien blaaspyl of spatte, in 't Malaice *Sompit* genaamt, den welken de *Macassar*en uit haare spatroeren blazen, waar van de spitze afgebrooken is, waar aan dat grouwelyk vergift hangt. Door deze signatuure of gedaante, hebben mischbiede eerste Inwoonders dezer Eilanden aanleidinge gekreegen, tot kennisse van deszelfs kragten en gebruik.

Uit de knoppen, daar de bloemen gestaan hebben, werden de vrugten, dewelke schier alle tot perfectie komen in de grootte van *Lanzen*, of ronde *Pruimen*, ook wel als *Castanjes*. Zy zyn niet regulier rond, maar wat scheef, zoo dat den navel niet regt boven op staat, langen tyd van buiten gras-groen, en effen, binnen met een wit slymerig vlees, de rypen werden rookverwig, rimpelig, uit den ronden plat, of kaasvormig, als dan is het binnenste vlees droog als lever, vuil-wit, uit een klomp, zelden uit twee of drie bestaande, walgelyk van reuk zoo als de geheele plant is.

In illius centro conus locatur albicans, qui per adjacentem carnem, tum viridem, perforat, & novum germen est, quod plantam propagat, ex binis vero fructus glebis bina excrescunt germina, non supra sese invicem, sed ad latera.

Pluviosis floret mensibus Julio & Augusto, fructusque Octobri proveniunt, ac porro ficcis mensibus, quo tempore interea subtus aliæ excrescunt vaginæ, successively florentes.

Quidam binas alias radices Toxicariæ statuunt species, præter istas binas, quæ in Ternata reperiuntur, modo crescendi similes, quarum vulgaris albos, altera rarior luteos gerit flores. Amboinenses autem species non multum inter sese differunt, ac præsertim varietate foli variant. Vulgarem itaque sequentes modum, secundam statuemus radices Toxicariæ speciem terrestrem, a litorea non diversam modo crescendi, nisi quod major & altior excrescat. Ejus enim caudex ulnam altus est, crus crassus, ex albicantibus compositus membranæ seu involucris, inferius rotundum instar Cepæ, atque inde longissimas, crassas, & albas emittens fibrillas, undique per molle prorepentes solum, atque sub ipsis obtusus iste conus latet.

Aliquando, quum hic caudex fenescit, inferiore sua parte terræ incumbit instar *Ari bortenensis*. Sed istos serpentinis fibrillarum flexus multo majores & longiores observavi in litorea specie, cujus vetusti caudices quatuor & quinque pedum longitudinem sæpe obtinent, sinu terræ incumbentes.

Terrestri speciei folia ulnæ vel orchidæ longitudinem habent, tres palmas lata, sine notabili nervo, excepto canali medio, coloris intense virentis, & glabra.

Flores & fructus sunt uti in priore specie, sed raro observantur. Hujus radices longæ præstantiores habentur quam in litorea specie, atque interne etiam exhibentur, quum litoreæ nimis ferventes sunt, & vehementem caussant vomitum, ita ut terrestri gradu debiliore differat.

Tertia montana est species, in Amboina ignota, sed in Ceramæ montibus occurrit, litori vicinis. Hæc etiam nil differt a prioribus speciebus, nisi quod in omnibus suis partibus sit minor, ipsiusque radices etiam meliores censentur, & propinantur contra quodvis toxicum.

Nomen. Latine *Radix toxicaria*; Belgice *Spatwortel*; Malaice & Maccassarice *Daun bacong*; vel solummodo *Bacong*, & *Daun sompittan*; Amboinice in *Lytimora Daussa*, *Tapeussa*, & *Tacaossa*, quod semiputridam denotat vestem, quam denotant caudicis membranæ, in *Hitœa Nopu*, in *Loehœa Tecabbal*, *Ribua*, & *Moral*. Bæronice *Rebut*; Ternatice *Fette fette*; Bandice *Tuvera*; Baleyice *Bacong*, & *Casse felan majus*, ad differentiam minoris speciei, quæ postea subsequetur.

Locus. Prima species ubique nota est in litore, ubi locus est silvestris & canosus, seu parum paludosus, sed inter nudos etiam crescit lapides, trunco crasso & procumbente, si modo solum sub eo sit parum humidum. Ubique occurrit in Amboina, Boerone, & Cerama. In hortis etiam plantatur ob præstantem & frequentem ejus usum, licet ibi non tantæ sit molis. Si transplantetur, caudex abscindendus est modo supra radicem, alioquin enim putrescit, & vermes generat, sed ex centro abscissi caudicis novus regerminat furculus.

Secunda species magis remote in ipsa crescit terra, sed non procul a litore ad paludes, stagnantes aquas, & canosas fluviorum ripas, in humidis & declivibus silvis, præsertim ad oras silvarum *Sagus*, ubi lapilli paludoso solo mixti sunt. Hæc species in hortis quoque transplantari potest, sed cito perit, quum non amat solum ficcum, hinc prima eligenda est species, quæ transplantatione mollior, & ad usum aptior redditur.

Tertia species potissimum in Cerama crescit, in ejus parte boreali in *Hatues sinu*, ad latus montium altorum & saxosorum, cui adjacet pagus *Hatues*, unde huc translata est, atque in hortis melius transplantari potest.

Ufus. Hujus plantæ nulla pars ad cibum apta est, omnes enim ejus partes vim habent vehementem caussandi vomitum, sine fervore vel acrimonia, sed solummodo nauseosa, sed non magna amaritie, quod intelligendum est de litorea specie, ambæ enim terrestres species non ita vomitum caussant, ac melius interne adhiberi possunt.

In wiens midden men een witagtig kegeltje ziet, 't welk door het omleggende vlees (zynde alsdan groenagtig) boorende, tot een nieuw uitspruitzel wert, 't welk de plante voortteelt, uit twee klonteren der vrugt komen dan twee uitspruitzels, niet regt boven, maar ter zyden uit.

Het bloeit in de regenmaanden July en Augustus, en de vrugten ziet men in October, en voorts de geheele drooge Mæsson over, in welke tyd onder tussen van onderen op nog andere sbeeden komen, die vervolgens na malkander bloejen.

Zommige maken nog twee andere soorten van Spatwortel, behalven die twee, dewelke men in Ternaten vindt, malkander aan gewas gelyk, waar van de gemeene witte, de andere rare geele bloemen draagt. Maar de Amboinse zoorte verschillen weinig van malkander, komende het verschil meest van de plaatsen of grond, daar ze wassen. Volgende dan de gemeene fleur, zoo zullen wy voor de tweede zoorte stellen de Land-spatwortel, van de Strandzoorte aan wasdom niets verschillende, behalven dat ze grooter en hooger opschiet. De stam is een elle hoog, een dye dik, ook witagtig, van rollen gemaakt, beneden rond toeloopende als een *Ajuin*, en van daar zeer lange, dikke, en witte vafelingen uitschietende, wyd en zyd door de weeke grond kruipende, en onder haar dien stompen kegel verbergende.

Zomtyds als dezen stam oud werd, gaat by met het onderste op de aarde leggen, gelyk het *Arum hortense*. Dog deze Draken heb ik veel grooter en langer gezien aan de strandzoorte, wiens oude stammen wel vier of vyf voeten lang worden, met een bogt op de aarde rustende.

De bladeren van de Landzoorte zyn wel een vadem lang, drie banden breed, zonder kennelyke zenuwe, behalven de middelste geute, hoog-groen, en glad.

Bloemen en vrugten zyn als aan de eerste, dog werden zelden gezien. De lange wortelen hier van werden voor beter gebouden, dan de strandzoorte, om binnen 't lyf in te nemen, want de strandzoorte is te heet, en maakt een geweldig braaken, daar deze wel een graad slapper is.

De derde is de Bergzoorte in Amboina onbekend, maar op Cerams Bergen te vinden, die aan strand leggen. Deze verschilt ook niets van de twee voorgaande, behalven dat ze in alle delen kleinder is, en baare wortelen worden ook voor zekerder gebouden om in te nemen, niet te min tegens alderhande venyn even kragtig.

Naam. In 't Latyn *Radix toxicaria*; in 't Duits *Spatwortel*; in 't Maleits en *Maccassars Daun bacong*, of slegts *Bacong*, en *Daun sompittan*; in 't Amboins op *Leitimor Däussa*, *Tapeussa*, en *Tacaossa*, zynde te zeggen een half verrot kleedje, 't welk de schillen des stams verbeelden, op *Hitoe Nopu*; op *Loeboe Tecabbal*, *Ribua*, en *Moral*; op *Boeroes Rebut*; op Ternaten *Fette fette*; in *Bandaas Tuvera*; in *Baleits Bacong*, en *Casse felan* het groote, tot onderscheid van het kleine, 't welk hier na zal volgen.

Plaats. De eerste zoorte is over al bekend op strand, daar het bosagtig, en een weinig moerassig is, dog het wast ook onder de bloote steenen, en dat nog met een dikke leggende stam, als het maar daar onder wat vogtig is, het is over al te vinden, op *Ambon*, *Boero*, en *Ceram*. Het werd ook in de tuinen geplant wegens zyn groot gebruik, hoe wel het daar zoo groot niet werd. In 't verplanten moet men den stam afsnyden kort boven de wortel, anders verrot by, en genereert wormen, maar uit het midden van den afgesneeden stam schiet een nieuwe spruit op.

De tweede zoorte wast landwaards in, dog niet ver van strant aan poelen staande wateren, en moerassige oevers van rivieren, in vogtige laage bossen, inzonderheid aan de kanten van *Sagoebossen*, daar steenen onder 't moeras loopen. Deze zoorte laat zig ook wel in de tuinen verplanten, maar vergaat haast, om dat ze geen drooge grond bemind, daarom moet men de eerste zoorte nemen, die door het verplanten wat zagter en bekwamer tot het gebruik werd.

De derde zoorte wast op *Ceram* meest, op deszelfs noordzyde in de bogt van *Hatuwe*, aan de zyde van dat booge en steenige gebergte, daar aan de zelve *Negorije* leid, van waar berwaarts gebragt, laat haar in de tuinen verplanten.

Gebruik. Van dit kruid is niets tot de kost bekwam, het is in al zyn deelen kragtig om een sterke braking te maken, zonder bitte of scherpigheid, maar alleen met een walgelyke dog niet groote bitterheid, het welk te verstaan is van de strandzoorte, want de beide landzoorten doen zoo zeer niet braken, en zyn bekwamer binnens lyfs te gebruiken.

Omnes vero hæ tres istam nobilem possident virtutem, quod adsumptum venenum magna vi e corpore eliminant, & vulneribus adplicata toxicum ex iis exfugant. Hinc hæc herba pro *Moly Indico* habenda est. Non dico habendam esse pro isto *Moly Indico*, quod apud Botanicos nostros isto nomine notum & delineatum est, præ aliis apud *Carol. Clus. rarior. pl. libr. 2. cap. 36. Dodon. libr. 23. cap. 15.* & apud alios.

Nomen autem *Moly* pro generali fumo nomine talium herbarum, quæ veneno & incantamentis resistunt ex significatione vocis Græcæ, ubi *Moly* denotat *hebetare*, quum hæc herbæ vires veneni enervant & hebetant, hujus autem herbæ vires præsertim innovare quinto Amboinensium bello ab anno 1651 per quinque continuos annos gesto cum Ternatenfi præfecto *Madjira*, qui *Maccaffareses* ad opem ipsi ferendam inploraverat contra nostram nationem.

Hi itaque *Maccaffareses* cum vicinis *Boegenfibus* & *Mundarenfibus* Amboinam invadentes istud bellum grave & difficile fecerunt, non ita armis explodentibus suis, quæ nostri milites non adeo timebant, quam quidem istis venenatis ejaculationibus, quas ex longis ligneis sclopetis efflant, quæque non bene evitari possunt.

Sunt autem tenuia ac pusilla tela, pedem circiter longa, superius apice parvo donata, ex dente *Lamii piscis*, vel alia quavis acuta re confecta, atque crasso obducta deleterio isto veneno ex *Arbore toxicaria* præparato, supra libro tertio descripto. Quæ tela pusillum, immo fere vix memoratu dignum caussant vulnus, attamen tantæ sunt malitiei, ut mox mortem adferant, si tela ista nondum semi anni spatium exdunt. Si vero vetustiora sunt, efficacibus antidotis istud malignum venenum superari potest. Quod antidotum potissimum in vehementi consistit vomitu, quum ista vehementi commotione vis istius veneni frangitur & expellitur. Contra hoc primis binis annis adhibebatur *Excrementum humanum*, quod vulneratus five nolens five volens deglutire debebat, si mortem evitare vellet, & solummodo ad istum vomitum causandum.

Sed tertio dein anno nobis detegebatur vis & usus hujus radicis *toxicariæ*, quæ dein cum aliis remediis usum obtinuit, ita ut cuncti milites in exercitu recentem vel siccatam radicem secum gererent, quod facile fieri poterat, quum ubique obvia est, ac hostis tela interim jam anni spatium superabant, quæque post tertium vel quartum annum quidem venenata, sed non lethifera erant.

Hunc in finem fumuntur longæ istæ albæ radices, quæ in inferiore parte bulbi cepacei inveniuntur, ample sese extendentes, vel etiam ipse bulbus, qui albus est, & refertur succo mucoso. Hujus justa sumitur quantitas, quanta ore contineri & masticari potest, atque inter masticandum ejus succus deglutitur, & pasta vulnere inponitur & adligatur ipsi. Licet hoc opus etiam sit tædiosum ac nauseosum, non ita ob amaritiam, quæ non magni momenti est, quam quidem ob fibrosam ejus substantiam, quæ in tota prævalet planta, & alicui in ore videtur, acsi *Gossipium* masticaret, sed tandem in ore liquefcit, vel tenuis redditur. Mox tum subsequitur vehementis vomitus, sudor, & jactationes, quibus venenum expellitur, sique gravis vertigo continuat, repetenda est ista actio, quod melius institui potest isto primo memorato nauseoso & horrendo remedio. Vidi etiam potissimum eligi litoream speciem, vel quia melius ad manus erat, vel quia vehementorem caussat vomitum.

Quidam magis curiosi inter masticandum miscabant hominum dentes & medullam crurum gallinarum, quas utrasque supra porphyritum in pulpam contrebant, ac dein aliquot dies continuos contritum adfumebant *Calbahar nigrum*.

An autem hæc radix per vehementem vomitum hoc efficiat, an vero per peculiarem qualitatem hoc expellat venenum, dubitandum est, quum, uti dictum fuit, excrementum humanum per vomitum idem efficit. Aliis tamen in casibus certo expertum est, re vera vim habere veneno resistere, & illud in vulneribus etiam exfugere. Adhibetur enim non tantum, si quis præparato veneno sit infectus, sed etiam si quis noxium quemvis ingesserit cibum, quum ingentes subsequuntur vertigines, uti & etiam contra quosvis ictus & morsus venenatorum animalium.

Dog alle drie hebben ze die edele eigenschap, dat ze het ingenoomen venyn met geweld uit den lyve jagen, en op de wonden gelegt, het zelve daar uit zuigen. Daarom mag men dit kruid wel voor een *Moly Indicum* houden. Ik zegge niet, dat men 't voor dat *Moly Indicum* houden moet, 't welk by onze Kruid-beschryvers met dien naam bekend en afgeteekent is, onder anderen by *Carolus Clusius rariorum Plantarum Lib. 2. cap. 36. Dodonæus Lib. 23. cap. 15.* en anderen.

Maar ik neem het woord *Moly* voor een generalen naam van zoodanige kruiden, die het venyn en tovery tegen staan uit kracht van de Griekse derivatie, by de welke *Molyo* hiet *Hebetare* stomp maken, om dat deze kruiden de krachten der venynen stomp maken, inzonderheid zyn de krachten van dit kruid bekend geworden, in den vyfden Amboinschen Oorlog van 't jaar 1651. vyf jaren lang gevoert met den Ternataansen Stadhouder *Madjira*, die de *Maccaffaren* tot adfistentie tegens onzen Staat ingeroepen hadde.

Deze *Maccaffaren* met hare gebuuren, de *Boegissen* en *Mundareesen* dan in *Amboina* vallende, hebben dien Oorlog zwaar gemaakt, niet zoo zeer met haar schietgeweer, daar onze Soldaten niet bange voor waren, maar door de voornoemde vergifte spatten, die ze uit lange boude roeren blafen, en daar men zig kwalijk voor wagten kan.

Het zyn kleine dunne pyltjes, omtrent een voet lang, voor aan hebbende een klein spitsje van een *Haaije* tant, of ander spits ding gemaakt, en dik bestreeken met dat snode vergift, uit den boom *Arbor toxicaria* genomen, boven in 't derde boek beschreeven. Welke pyltjes wel een kleine, ja niet naamwaardige kwetzure maken, egter van zoo growwelyke kwaadarrdigheid zyn, dat ze terstont den dood aanbrengen, zoo ze nog niet boven een half jaar oud zyn. Maar ouder zynde, kan men met sterke tegemiddelen dat snode fenyn nog overwinnen: welk tegemiddel meest bestaat in een sterke brakinge, wanneer door die geweldige beweeginge de kracht van dat venyn gebrooken, en uitgedreeven wert. Hier toe gebruikte men in de eerste twee jaren het *Excrementum humanum*, 't welk de gekwetsten het zymet willen of tegens willen opflokken moesten, wilde by den dood ontgaan, alleenlyk om het voornoemde braken te verwekken.

Maar in 't derde jaar wierd ons eerst aangewezen de kracht en gebruik van deze spatwortel, dewelke naderhand nevens andere remedien in gebruik is gebleeven, zoo dat al de Soldaten in 't Leger de vers of gedroogde wortel by hen droegen, 't wel ligter toeging, om dat ze over al te vinden is, en des vyands spatten ondertussen overjarig wierden, blyvende dezelve na het derde of vierde jaar wel nog venynig, dog niet doodelyk.

Hier toe neemt men de lange witte wortelen, die aan 't onderste van den ajuinagtigen bol staan, wyd en zyd om zig loopende, of ook wel den voornoemden bol zelfs, die wit is, en vol slymerigen zap. Men neemt daar van een mond vol, en kaauwt het te degen, den zap daar van inzwelgende, en het kaauwzel of de kwetzure bindende. Hoewel nu dit mede een verdrietig en walgelyk werk is, niet zoo zeer wegens zyne bitterheid, die klein is, maar wegens zyne baarige substantie in de geheele plante, die iemand in de mond voortkomt, als of by *Cattoen* kaauwde, dog eindelyk in de mond smelt of syn werd. Hier op volgt dadelyk het sterke braken, zweeten, en arbeiden, waar door het venyn uitgedreeven wert, en zoo de zware duizeligheid of draaijinge in 't hoofd continueert, zoo moet men dat werk hervatten, 't welk nog al gemakkeliker toegaat, als het eerstgenoemde afzienelyke middel. Ik heb ook gezien, dat men meest de strandzoorte hier toe verkieft, of om dat ze beter by der hand was, of om dat ze sterker tot braken gehouden wert.

Zommigen, die curieuser waren, mengden in 't kaauwen daar onder menschen tanden, en merg van boender-beenderen, beide op een steen syn gewreeven, en gebruikten daar na eenige dagen het zwarte *Calbahar*, mede gewreeven en ingenomen.

Of nu deze wortel alleen door 't sterke braken dit uitwerke, of door een byzondere eigenschap het venyn uitjage, mogte men twyffelen, vermits als gezegt, het excrementum humanum door 't braken het zelve doet. Dog by andere voorvallen heeft men zekerlyk ervaren, dat ze in der daad een kracht hebbe, het venyn tegen te staan en uit te zuigen. Want men gebruikt ze niet alleen, als iemand door expres venyn vergeven is, maar ook als men allerhande schadelijke kost ingenomen heeft, waar op een groote draaijinge des hoofds volgt, als mede tegens alderhande steeken, en beetten van venynige gedierte.

Ad hunc scopum binæ terrestres eliguntur species, quæ efficaciores sunt in resistendo veneno sine vomitu, quarum dictæ fibrillæ radicales modo mastificantur cum Siri Pinanga, succusque deglutitur.

Ternatenses sumunt radices ipsorum *Fette fette*, quæ ad Orientem sunt sitæ, cum radicibus *Palmi filicis*, credo autem esse *Osmundam*, quæ ipsis *Gagoe foeroe* dicitur, has aquæ incoquant, ac quotidie ejus bibunt dosim, addentes Calbahaar album cum aliis Corallii speciebus, si quis nempe veneno sit infectus, quæ potio nullum causat vomitum.

Contra tetras fissuras plantarum pedum & calcaneorum, quæ plerumque post Amboinenses remanent variolas, inferiorem fume caudicem seu bulbum, quem in tenuia scinde fragmenta, quæ leniter contunde, supra ignem caleface, & iis obvolve totam pedis plantam.

Alii hæc contundunt segmenta, cum arena miscent, & adligant plantis pedum, quæ fauciata sunt per malignum malum Maleyensibus dictum *Katjang*, nostratibus *Cancrum*, quod instar vermium nodolorum sub cute prorepat, & si quis procedere velit, ingentem ipsi caussat dolorem, quod plerumque etiam residuum est istarum Amboinensium variolarum, immo sæpe hæreditarium in talibus familiis, quæ ipsis obnoxia fuere.

Inferior caudex contusus vel solus, vel aliis mixtus herbis, areis inspergitur, quæ oleribus consistat sunt, vel in *Oryzæ campis*, si Pady modo progerminat ad *Eruca* aliaque insecta arcenda, sine ullo incommodo succi hujus plantæ, qui ipsis nullo modo nocet, & a pluviiis abluatur. Albus præsertim caudex in frusta scinditur, quum albam refert chartam, & adpenditur ficcis ramis in *Katjang hortis*, quod incola dicit *Eruca* pellere, & efficere, ut *Katjang* copiosos proferat fructus, hoc intelligendum est de isto modo *Katjang ferendi*, qui *Weri* h. e. *projicere* dicitur, quum omnes arbores & frutices in loco quodam amputantur, sicque cremantur folia, & ficci remanent rami, supra quos *Katjang* projicitur.

Si vero isti ficci rami non adsunt, in quibusdam locis camporum *Katjang baculi* quidam erigendi, & ista alba segmenta ipsis adliganda sunt, quæ plerumque scinduntur in formam piscis vel aliis cujusvis animalis. Tales factitii pisces alligantur quoque tæniæ paulo supra ipsum hamum, qui escam tenet, qui per mare trahuntur, tum piscis *Tsjekallang* ipsis adnatat, putat talem pisciculum capere, ac tali modo facile hamum adtrahit & capitur.

Contra morsus *Millepedum*, & ictus *Scorpionum* albæ fumuntur radices, quæ in locis paludosis excretæ sunt, ore mastificantur, & ipsis adplicentur, illæ venenum exfugent, & dolorem sedabunt, in primis etiam valent, & præstantes sunt contra noxios pisces vel *Cancros*, qui imprudenter comesti fuere, si ore mastificantur, ipsarumque deglutitur succus, si vero quis per vim veneni intumescat, ita ut fauces confringantur, atque os spasmodice claudatur, tum expressus succus vi in ejus ore infundendus est, donec vomat, ac dein propinanda ipsi est rasura *Accerbaar nigri* cum *Rasura nuclei Calappi*.

Amboinenses hanc plantam ad oras & inter *Kelady*, ut a vermibus & *Eruca* arceatur. Pueri norunt elegantem vesicam ex ejus caudice formare, quem ad femi palmam excavant, donec tenuitatem & albedinem chartæ obtineat, in ejus inferiore parte relinquentes lamellam, crassitie digiti minimi, cui trajiciunt pelliculam istam ad alteram partem, tum extremitates filo colligant, foraminulum formantes in centro lamellæ, per quod ventum inflant, ac dein iterum id obturant, tum vesica ista inflata manet instar vesicæ piscis per aliquot continuos dies.

Malayenses ejus caudicem secum ducunt in navigiis & ejus frustulis hamis adpensis capiunt piscem regium & *Tsjekalang*, quales figuras Amboinenses formant ex albis extremitatibus *Pandani litorei* vel fruticulis *Ananassæ*. Eadem alba cora vel radices *Anthraxis* inpositæ intra paucas horas eas aperiunt, æque ac subsequens *Banang oetan*.

Hæc quoque curant ictus venenatarum spinarum piscium *Ican swangi*, seu *Aranei marini*, *Ican Sambilan*, & *Sabandar*.

Hier toe verkieft men de twee Landsoorten, de welke al zoo krachtig zyn, om het venyn tegen te staan, en dat zonder braken. De voornoemde worteltjes slegts met *Siri Pinang* in te nemen, en den zap in te swelgen.

De Ternatansen nemen de wortelen van haar *Fette fette*, die na 't Oosten ziet, met de wortelen van *Palmi filix*, ik geloove dat het de *Osmunda* zal zyn, by hun lieden *Gagoe foeroe* genaamt, kookten die in water, en drinken daar van dagelyks, daar by gebruikende het witte *Kalbabaar* met andere *Koraal-geflagten*, als 'er iemand ver-geven is, welke drank geen braken veroorzaakt.

Tegens de leelyke scheuren aan de voetzoolen en bielen, die gemeenlyk na de Amboinse pokken over blyven, neemt den ondersten stam of bol, snyt hem in dunne stukjes, kneust ze zagtjes, maakt ze warm over 't vuur, en be-wind daar na de gebeele voetzool.

Andere stooten deze stukken, vermengen ze met zand, en binden ze op de voetzoolen, die gekwest zyn, met dat moejelyke accident by de *Malyers Katjang*, by de onze *Krabben* genaamt, om dat het als knobbelagtige wormen onder de huid kruipt, en in 't gaan zeer pynelyk valt, zynde gemeenlyk mede een restantje van de voorscbreeve *Amboinseche Pokken*, ja erfelyk in zoodanige familien, die de zelve gebad hebben.

Den ondersten stam gestooten of alleen, of met andere kruiden gemengt, strooit men op de bedden, daar moes-kruiden op komen, als mede op de rysvelden, daar de *Pady* eerst uitscbiet, om de *Rupsen* en ander ongedierte daar van te verjagen, zonder eenige schroomte voor den sap van dit kruid, dewelke daar aan geen kwaad doet, ook van den regen afgespoelt werd. Inzonderheid werd den witten stam in stukjes gesneeden, wanneer by wit papier gelykt, en de zelve gebangen aan de dorre takken in de *Katjang-tuinen*, 't welk den *Inlander* zegt, de *Rupsen* te verjagen, en den *Katjang* doet veele vrugten dragen. Dit is te verstaan van die maniere om *Katjang* te zaajen, die men *Weri* dat is werpen noemt, wanneer men al het geboomte en ruygte op een plaats afkapt, de drooge blade-ven in brand steekt, de dorre takken leggen laat, en de *Katjang* daar over beenen strooit.

Als men de voornoemde dorre takken niet heeft, zoo moet men hier en daar in de *Katjang-velden* stokjes zetten, en de voornoemde witte stukjes daar aan binden, die gemeenelyk gesneeden worden in de gedaante en manier van een visch of ander gedierte. Diergelyke gemaakte vissen bint men ook aan de *Angelsnoer*, effen boven den angel, daar het aas aanhangt, en sleept dit zoo door zee, zoo swemt den visch *Tsjekallang* daar na, vermeenende dit visje te vangen, en geraakt zoo aan den angel.

Tegens de beetten van *Duizenbeenen*, en steektens van *Schorpioenen*, neemt de witte wortelen, die aan moerassige plaatzen gewassen zyn, kauwze in de mond, en bind ze daar over, die zullen het venyn uitzuigen, en de pyn stillen, zy zyn inzonderheid ook goed tegens schadelijke *Vissen* of *Krabben*, door onvoorzigtigheid gegeten, als men ze in de mond kauwt, en den sap inswelgt. Maar als iemand door kragt des venyns al begint te worgen, en de mond te sluiten, zoo moet men hem den uitgepersten sap met geweld ingieten, zoo lang tot dat by aan 't braken komt, en hem daar na ingeven het schraapzel van zwart *Akkerbaar* met schraapzel van *Calappus-pit*.

De Amboinessen planten dit kruid ook aan de kanten en tusschen het *Kelady*, om de zelve van *Wormen* en *Rupsen* te bevrjden. De jongens weeten een aardige blaaze van de-zen stam te bereiden, den zelve een halve band uithollende, tot dat by zoo dun en wit werde als pampier, onder aan latende een scbyffe van een pink dik, daar ze de voornoemde huid over heen stroopen na de andere zyde, dan binden ze de einden met een draadje toe, maken een gaatjen in de midden, in de scbyve blaazen daar door den wind in, en stoppen het weder toe, zoo blyft de blaaze opgeswollen staan gelyk een visblaaze, en dat eenige dagen lang.

De *Malyers* voeren deze stammen by hen op de *Vaartuigen*, om met de gesneede stukjes aan de *Angelsnoeren* gebonden, de *Koninks-vissen* en *Tsjekalangs* te vangen. Diergelyke spookzelen anders de Amboinessen maken uit den witten einden der bladeren van *Pandanus littoreus* of *Ananas-struiken*. Het zelve witte vlees of de wortelen op de bloedzweeren gebonden, doen dezelve binnen weinige uuren opbreken, zoo wel als de volgende *Banang oetan*.

Zy geneezen ook de steektens van de senynige doornen der *Vissen Ican swangi*, of *Araneus marinus*, *Ican Sambilan*, en *Sabandar*.

B

A

Ad œdematosos pedes & tumentia abdomina curanda latissima hujus plantæ sume folia, obline ea oleo Calappi, caleface hæc supra ignem, donec fiaccescant, & tumentibus inpone partibus, unde œdema extrahitur, & tumor minuitur, sique pueri tumentibus laborant ventribus, tum hæc sume folia in partes dissecta cum foliis Boppa tsjeda, ac frustulo Limonis carbou, hæc simul in aqua macera, atque ea pueros lava, donec aqua fœteat, tum recentia sume folia.

Baleyenses dicunt venenum telorum suorum magis noxium esse isto Maccaffarenium, sed ut ejus vim frangant, quam maxime fidunt efficaciam hujus radicis, quem in finem ejus plantam alunt prope suas ædes, ubi ingentia format folia, longas albasque fibrillas, minimi digiti crassitiem habentes, quas in bellum euntes secum gestant, & si telis inficiantur, ore eas masticant, succum deglutientes, & pastam vulneratæ adplicant parti, quum per binas languent horas, ac dein revalescunt. Si caudicis mucum cum pauca miscetur aqua, atque per noctem in ea deponitur ferrum, vel arma æruginè corrupta, depurantur mox, & ærugo a ferro separabitur, & vasis parti adhæret.

Apud Ternatenses cuncta talia alba phanthasmata Fette fette vocantur, quæ tam ex hoc caudice, quam aliis foliis & plumis gallinarum formantur, quæ adligantur chordis piscatoriis ad pisces decipiendos, qui ad hæc mobiles res adnata, putantes pisciculos esse.

Qui pueros habent curandos ab Amboinensium variolis, solebant suum corpus lavare, & oblinire fructibus vel seminibus hujus plantæ cum pauxillo Oryzæ in pulvem contritis, ne ab infectis & variolosis pueris, quos curant, conmaculentur, hanc habentes herbam tanquam antidotum contra quasvis infectiones, ut & aërem malignum, & incantamenta, uti apud Homerum legitur, Mercurium Moly suum in eum finem tradidisse Ulyssi, ut ab incantamento Circis liber & immunis esset, licet simul declarem, Moly hoc nostrum Indicum & aquaticum forma quam maxime differre ab omni Moly in Europæis libris descripto.

Bontius libr. 6. Cap. 47. Figuram habet, cujus folia cum Toxicaria, sed flores cum illis Bawang utan conveniunt, unde dubito, an Toxicariam, an vero Cassè selan intelligat, quum flores dicat esse rubros, & ad ripas fluminum crescere. Vocat Moly Indicum, ac Lilium Indicum, & comparat cum Moly montano latifolio, flore flavo Clusii.

Aliqui hanc radicem pro Scorodoprazo habent, verum hoc teste Baubino, lib. 19. Cap. 3. est Olus apud Turcas in deliciis, Allii & Porri particeps quo ad odorem, Toxicaria vero sine odore est, & stomacho adversissima.

Tabula Sexagesima nona

Totam plantam exhibet radicis Toxicariæ cum ejus flore A, ac fructu B separatis.

OBSERVATIO.

Radix hæc Toxicaria, Crini, seu Lilio asphodeli videtur esse species, proximeque convenit cum illo, qui est Lilio asphodelus Americanus, semper virens, maximus, & minor. Commel. rar. pl. fig. 14 & 15. & H. Cliff. pag. 127. & Dillen. H. Eltbam. pag. 194. Tab. 161. ubi vide reliqua.

Om zugtige beenen en geswolle buiken te geneezen, neem de breedste bladeren van dit gewas, smeerd ze met wat Calappus-olie, maakt ze warm over 't vuur, tot dat ze slenzen, en bindtze op de geswolle partyen, zoo zullen ze de zugt uittrekken, en het geswel doen verdwynen. Item als de kinderen geswolle buiken hebben, zoo neemt deze bladeren in stukken gesneden met bladeren van Boppa tsjeda, en een stukje van Lemoen carbou, laat het t'zamen in water weeken, en wast daar mede de kinderen, tot dat het water begint te stinken, zoo neemt versche dingen.

De Balyers zeggen, dat haar spatte-gift wel zoo schadelijk zy als het Maccaffaarse, dog om 't zelve te breeken, betrouwen ze haar zeer vast op deze wortel, tot welken einde zylieden de plante by baare huizen voeden, daar ze zeer groote bladeren gewint, lange en witte vafelingen, als een pink dik, die ze in den Oorlog gaande by bun dragen, en gespat werdende in de mond kauwen, den sap inswelgende, en de rest op de kwetzure leggende, waar van zy een paar uurtjes leggen quylen, en daar na wederom heen loopen. Als men den slym van den stam met weinig water vermengt, en daar in een nagt over wat verroest yser of geweer legt, zoo zal 't zelve geheel zuiver werden, en al den roest zal zig van 't yser afscheiden, en zig aan de kanten vast zetten.

By de Terratanen biet Fette fette, alle zoodanige witte spookzelen zoo wel van deze stam, als andere bladeren, en boenderveren gemaakt, die men aan de vislynen bindt om de vissen te bedriegen, die na dat beweegelyk goet zwemmen, meenende dat het kleine vissen zyn.

Die geene, die kinderen onder handen hebben, met de Amboinse pokken beladen, om te geneezen, plegen haar eige lyf na 't wassen te bestryken met de vrugten of zaden daar uit, met een weinig ryst tot een papje geworeven, om van de pokkige perzonen, waar mede zy omgaan, niet besmet te werden, agtende dit kruid voor een tegenbaat tegens alle besmettingen, infectie der lugt en tovery, gelyk men by Homerus leeft, dat Mercurius zyn Moly aan Ulysses tot diergelyken einde gegeven heeft, om van Circes tovery bevryd te zyn, hoewel ik nogmaals verklaare, dat dit ons Indisch water Moly in gedaante te veel verschille van al het Moly in de Europise Boeken beschreeven.

Bontius Lib. 6. Cap. 47. heeft een scilderye, wiens bladeren met de Spatwortel, maar de bloemen met die van Bawang utan over een komen, wesbalven ik twyffel, of by de Spatwortel of de Cassè selan verstaat, om dat by de bloemen rood maakt, en langs de kanten van de revieren zegt te groejen. Hy noemt het Moly Indicum, en Lilium Indicum, en vergelykt het met het Moly montanum latifolium flore flavo Clusii.

Zommigen houden deze wortel voor het Scorodoprazum, maar dit is volgens het getuigenis van Bauhinus libr. 19. cap. 3. een moes, by de Turken in groote agting, andere zeggen voor zoo ver het de reuk betreft, gelyk te zyn aan de Preye, dog de Spatwortel is zonder reuk, en zeer walgeelyk voor de maag.

De negen en Sestigste Plaas

Vertoont de gantsche plant van de Spatwortel, met deszelfs bloem A, en de vrugt B afzonderlyk.

AANMERKING.

Deze Spatwortel schynt een soort te zyn van de Crinum, ofte Lilio asphodelus, en komt het naaste overeen met de Americaansche grootste, en kleinder Lilio-asphodelus van Commel. rar. pl. fig. 14 & 15. en de H. Cliff. pag. 127. en de H. Eltbam. van Dillenius pag. 194. Tab. 161. alwaar het overige ziet.